

An Introduction to The Edition of *Maqātil Al-Shuhadā* by Abu Al-Mafakhir Razi: The Earliest Martyrology in Persian

Mehdi Tahmasebi*

Masood Foruzandeh**

Jahangir Safari***

Abstract

Religious themes have always been closely connected to the Persian language and its literature. Among these, Ashura literature, part of religious or ritual writing, is important and uniquely valuable because of its wide scope and many writers who have contributed to it. One of the most notable forms of Ashura literature is *maqāl*-writing (accounts of the martyrs of Karbala). This paper introduces *Maqātil al-Shuhadā* by Abu al-Mafakhir Razi, a poet, scholar, translator and historian from the 5th–6th centuries AH. He lived during the time of Sultan Ghiyath al-Din Muhammad and his son Sultan Mesud of the Seljuk period. Although his famous poem “Murgh-e Molamma‘-e Badan” is well known and highly regarded in Persian literary history, much of his life remains unclear. In this study, we edited *Maqātil al-Shuhadā* using the only surviving manuscript, written in the 9th century AH and kept in the Central Library of University of Tehran. We also examined Abu al-Mafakhir Razi’s works, provided a brief overview of his prose and poetry, and discussed the style of *Maqātil al-Shuhadā*. The book is written in clear, scholarly and accessible language, uses authentic Persian vocabulary, and shows features of the early Khurasani style.

Keywords: *Maqāl*, Ritual literature, Abu al-Mafakhir Razi, style, Ashura.

1. Introduction

Manuscripts are among the most important and valuable primary sources. One of the areas closely connected with the Persian language and literature is religious topics. Due to its

*Ph.D. Student in Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
tahmaseby85@yahoo.com

**Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. (Corresponding Author)
foroozandeh@sku.ac.ir

***Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.

safari_706@yahoo.com

How to cite article:

Tahmasebi, M., Foruzandeh, M., & Safari, J. (2025). An Introduction to The Edition of *Maqātil Al-Shuhadā* by Abu Al-Mafakhir Razi: The Earliest Martyrology in Persian. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 141-164. doi: 10.22077/jrcrl.2025.8151.1160

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

broad scope and the large number of its contributors, Ashura literature is unique within the written tradition of Persian literature. Maqṭal-writing is different from historical writing. A historian usually records events in a general and factual way, while a maqṭal writer focuses on creating an emotional atmosphere and describing the tragic details of events. Maqāṭil al-Shuhadā by Abu al-Mafakhir Razi is a maqṭal written in Persian prose. At times, the author quotes directly from Abu Mikhnaḥ al-Azdi, the earliest known maqṭal writer of the first centuries of the Hijri era, and then provides a clear and accurate translation and explanation for Persian-speaking readers across Iran. The manuscript has been described as follows: “Written in 10th-century manuscript; with headings and red ink; section titles appear in the margins; donated to the university by Dr. Asghar Mahdavi; size 17.5 × 12.5 cm; 140 folios, each 17.5 × 25.5 cm; Isfahan paper; without a cover”. Seventy pages of this ancient work are devoted to Ashura discussions and the maqṭal of Imam Husayn (peace be upon him). The handwriting does not show the maturity of master calligraphers and appears to belong to the late 8th or early 9th century AH. Each page contains 20 lines. The red headings are written in cinnabar ink, and the scribe has carefully preserved accuracy and fidelity in copying the text.

2. Methodology

This study is based on library research and uses an analytical and descriptive approach. Abu al-Mafakhir Razi was a Persian-speaking poet of the Seljuk period and a contemporary of Muhammad ibn Malikshah and his son Mesud. The earliest source that mentions him is Muntakhab al-Din Razi, a 6th-century AH scholar, who refers to him as “Shams al-Din Abu al-Mafakhir ibn Muhammad Razi, the praise-poet of the family of the Messenger of God (peace be upon him and his family), a righteous and virtuous man” (Muntakhab al-Din, 1406: 26). Abu al-Mafakhir Razi was born between 460 and 470 AH and died around 547 AH. The titles “righteous” (salih) and “virtuous” (fadiḥ), which Muntakhab al-Din Razi uses to describe Abu al-Mafakhir Razi, the eulogist of the Prophet’s Household, can be understood as follows: salih refers to his moral and spiritual integrity, while fadiḥ highlights his scholarly standing, intellectual depth and eloquence.

3. Analysis and Discussion

Abu al-Mafakhir Razi’s work include the following.

Al-Mishkāh: A work on the occult sciences, including explanations and interpretations of the divine names. (Sadrayi Khuyi, Miras Shahab, no. 81, p. 36).

The Ode “Murgh-e Molamma‘-e Badan” : This is one of the most memorable and widely read poems in Persian literature over the past nine hundred years. More than forty poets have composed poems in response to it, and numerous scholars and literary figures have written commentaries on it. About thirteen of these commentaries are known today, the most important of which is Sharḥ Mā Lā Yanḥall by Abd al-Latif Shirvani Aflatun.

Diwan of Poetry: About 700 verses of Abu al-Mafakhir Razi’s poetry have been identified so far. The earliest reference to his poetry in classical sources includes two odes in the elegies of the martyrs of Ashura, which appear in *Safinat al-Rugh* and were recorded in 740 AH.

Maqātil al-Husayn or Maqātil al-Shuhadā

Stylistic Features

1. Short sentences
2. Use of archaic Persian words and verbs
3. Pairing Persian and Arabic synonyms side by side
4. Use of particles such as *abā*, *mar*, *āyadar*
5. Emphasis on the past tense verb, infinitive, and negative forms
6. Use of the prefixes *b-* for emphasis and *n-* for negation at the beginning of verbs
7. Lack of agreement between subject and verb (e.g., using singular verbs for plural subjects)
8. Use of verbs with old prefixes such as *farā*, *farāz*, *bāz*, *foru*, *bar*, *andar*, and *hamī*
9. Use of the verb *shod* to mean “went”
10. Use of suppletory verbs
11. Use of *kard* in verbal forms meaning “did”
12. Use of the continuous *-y* form with verbs.

Rhetorical Features

1. Rhymed prose, 2. Simile, 3. Metaphor, 4. Wordplay, 5. Allusion, 6. Quoting proverbs, 7. Parallelism, 8. Historical allusions, 9. Exaggeration.

4. Conclusion

Ashura literature is one of the most extensive branches of Persian literature throughout the 1,200-year history of the language. One of its sub-branches in prose is the maqātil. Until now, the oldest known Persian maqatal was considered to be that of Molahosseini Kashefi, the author of *Rawḍat al-Shuhadā*. However, this study introduces, for the first time, Maqātil al-Shuhadā by Abu al-Mafakhir Razi. Shams al-Din Abu al-Mafakhir ibn Muhammad Razi was a poet, scholar, translator, and historian of the 5th–6th centuries AH and a contemporary of Sultan Ghiyath al-Din Muhammad and his son Mesud of the Seljuk period. Although he is widely known for his ode ‘Murgh-e Molamma‘-e Badan’, one of the most celebrated poems in Persian literary history, many aspects of his life have remained unknown. For the editing of Maqātil al-Shuhadā, we relied on a single 9th-century manuscript preserved in the Central Library of the University of Tehran. In this study, we examined Abu al-Mafakhir Razi’s works and writings, provided a brief overview of his prose and poetry. He might have been the first author to extensively include his own poems in his prose, and he precedes Abu’l-Ma’ali Nasrallah, the author of *Kalila and Dimna*, in literary precedence. We also analyzed the stylistic features of the maqatal, including its use of archaic verbs and vocabulary, which reflect the liveliness and richness of its prose. This maqatal, as the oldest known in the Persian language, is a treasure of literary resources, both prose and poetry, and provides valuable insight into Shi‘i thought in the 5th century and early 6th century AH.

معرفی نسخه مقاتل الشهدای ابوالمفاخر رازی کهن ترین مقتل زبان فارسی

مهدی طهماسبی*

مسعود فروزنده**

جهانگیر صفری***

چکیده

یکی از موضوعات پیوند خورده با زبان و ادبیات فارسی مقولات دینی است و ادبیات عاشورایی به عنوان زیرمجموعه مقولات آیینی از نظر وسعت قلمرو و تعدد پدیدآورندگان این حوزه در نوع خود ارزشمند و در همه قلمروی ادبیات فارسی کم نظیر است. مقتل نگاری نیز از درخشان ترین جلوه های ادبیات عاشورایی است. در این نوشتار برای نخستین بار مقاتل الشهدای ابوالمفاخر رازی شاعر، عالم، مترجم و تاریخ دان قرن پنجم و ششم هجری قمری و هم عصر سلطان غیاث الدین محمد و پسرش سلطان مسعود سلجوقی معرفی می شود. به رغم شهرت فراوان قصیده «مرغ ملمع بدن» وی، که یکی از نام بردارترین چکامه های تاریخ ادبیات فارسی به شمار می رود، بسیاری از زوایای زندگی او ناشناخته مانده است. در این پژوهش برای تصحیح *مقاتل الشهدا* از تک نسخه ای از قرن نهم موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بهره گرفته ایم و با نگاهی گذرا بر آثار و تألیفات ابوالمفاخر، نثر و شعر وی و ویژگی های سبکی *مقاتل الشهدا* را که نثری ساده، عالمانه، عامه فهم و بهره مند از واژگان فارسی اصیل و دارای ویژگی های سبک خراسانی کهن است، بررسی کرده ایم. این پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه ای و به شیوه تحلیلی و توصیفی انجام شده است.

کلیدواژه ها: مقتل، ادبیات آیینی، ابوالمفاخر رازی، سبک، عاشورا.

*tahmaseby85@yahoo.com

*دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

**foroozandeh@sku.ac.ir

**دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول).

***safari_706@yahoo.com

***استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

۱. مقدمه

نسخه‌های خطی یکی از منابع اصلی و حائز اهمیت به شمار می‌روند که شاعران، نویسندگان و عالمان فارسی‌زبان بخشی از فرهنگ، هنر، اندیشه و ادب ایرانی را در سده‌های مختلف ثبت و ضبط نموده و برای آیندگان ره‌آوردی چشمگیر و ارجمند را به ارمغان آورده‌اند.

از قرن گذشته دانشمندان ادب‌دوست زبان فارسی پس از آشنا شدن با اندیشمندان غربی که در حوزه تصحیح متون تلاش‌هایی داشته‌اند با روشی نوین به تصحیح متون خطی اقدام کرده‌اند. هرچند تصحیح سنتی کتب از دیرباز در میان ایرانیان جایگاه خاصی داشته و این روشمندی باعث رونق بخشیدن به تصحیح متون شده و در سیری مشخص شاهد خارج شدن نسخ خطی فراوان از انزوا و ناشناختگی در گوشه کتابخانه‌ها و مجموعه‌ها و عرضه به مشتاقان اهل ادب بوده‌ایم.

یکی از مباحث پیوند خورده با زبان و ادبیات فارسی، مقولات آیینی است و ادبیات عاشورایی به‌عنوان زیرمجموعه مقولات آیینی از نظر وسعت قلمرو و تعدد پدیدآورندگان این حوزه در نوع خود بی‌بدیل و در همه قلمروی ادبیات فارسی در طول عمر ۱۲۰۰ ساله مکتوب ادبیات پارسی بی‌نظیر است و در میان قدیمی‌ترین مکتوبات موجود زبان فارسی همچون تفسیر طبری نیز به چشم می‌خورد.

یکی از درخشان‌ترین جلوه‌های ادبیات عاشورایی، مقتل‌نگاری است. این تعریف حسن ذوالفقاری در مقدمه کتاب *روضه‌الشهدا* درخصوص مقتل و الزامات آن شایان توجه است: مقتل اسم مکان به معنای قتلگاه است اما در اصطلاح‌شناسی شیعه به نقل و نگارش سرگذشت شهیدان کربلا مقتل‌نگاری می‌گویند. مقتل‌سرایی، مقتل‌نگاری و مقتل‌خوانی در حیطه فن سخنوری و هنر شاعری و ازجمله فنون فصاحت و بلاغت به شمار می‌آید. مقتل‌نویسی با تاریخ‌نگاری متفاوت است. تاریخ‌نگار حوادث را مستند و کلی ذکر می‌کند و قصد برانگیختن احساسات ندارد، اما مقتل‌نگار به قصد تأثیرگذاری بر مخاطب به بیان جزئیات و شرح و بسط حزن‌انگیز وقایع به کمک فضاسازی و سایر عناصر هنری و کلامی می‌پردازد (کاشفی، ۱۳۹۹: ۴۷).

و در خصوص دیرینگی مقتل‌نگاری باید گفت:

تاریخ نگاشتن درباره‌ عاشورا به دیر زمانی قابل توجه می‌رسد به روزگاری که چندان فاصله‌ای با زمان وقوع حادثه ندارد. وقتی تاریخ عده‌ای را به‌عنوان شاهد عینی عاشورا نام می‌برد، نشان می‌دهد که هیچ غفلتی در پاسداشت و یادداشت این حادثه عظیم صورت نگرفته است و سعی چنان بوده که این ماجرای به‌ظاهر یک‌روزه، در جغرافیای کوچک، محصور و مغفول نماند (کافی، ۱۳۸۶: ۴۰).

در طول زمان از قرون اولیه هجری تاکنون در خصوص مقتل سیدالشهدا (ع) بسیار نوشته‌اند. «یکی از مهم‌ترین کتبی که در خصوص واقعه عاشورا نگاشته شده، مقتل‌الحسین ابی‌مخنف

است. ابی‌مخنف در نزد مورخان و محدثان فردی موثق محسوب می‌شود و غالباً کتاب او را کامل‌ترین گزارش از فاجعه عاشورا می‌دانند» (ضیایی، ۱۳۸۱: ۲۴). گرایش ایرانیان دوستدار اهل‌بیت عصمت (ع) برای بزرگداشت مراسم سوگواری به‌صورت علنی را باید از دوران آل‌بویه جستجو کرد. «در سال ۳۵۲ ه.ق احمد عزالدوله دیلمی دو رسم که اختصاص به جامعه تشیع داشت علنی ساخت یکی سوگواری روز عاشورا و دیگری جشن عید غدیر خم. دستور داد تا دکان‌ها را تعطیل کنند و بازار را ببندند» (آذر، ۱۳۸۸: ۴۲). در عرصه ادبیات به‌ویژه شعر

از حدود قرن پنجم و ششم کم‌کم شعر عاشورایی یا ادبیات عاشورایی چهره خودش را در ادبیات ما نشان می‌دهد نخستین کسی که در این زمینه شروع به سرودن کرد کسانی مروزی بود و پس‌از آن چهره‌های دیگری به‌صورت آشکار و روشن به این مهم پرداختند (سنگری، ۱۳۸۱: ۱۸۶).

و به‌تدریج شاهد بروز زمینه‌ای مساعد برای ابراز ارادت شیعیان فارسی هستیم که نویدبخش فضایی برای توسعه اندیشه و باور تشیع است.

قرن پنجم و ششم قرن رواج تشیع در ایران است که به دنبال رفت‌وآمد طلاب شیعه از ایران به بغداد و نجف و بهره‌مندی از مکتب شیخ طوسی رواج اندیشه‌های آن مکتب در شهرهای ری مناطقی چون خراسان دامنه‌اش بالا گرفت گسترش فرهنگ شیعه در مرکز ایران و آن‌هم در شهر کهن‌سال ری شکل‌گیری یک جامعه منضبط در آن، سبب شد تا راه برای شاعران شیعه و مداحان اهل‌بیت هموار شود. شاعران فارسی‌زبان در قرن ششم در ری فراوان بودند و قصاید زیادی در منقبت امامان می‌سرودند. دلیلش استقبال شیعیان از آنان در مراسم عمومی‌شان بوده سبب شکل‌گیری یک جریان گسترده منقبت خوانی در قرن ششم در ری و شهرهای سبزوار و ساری و آمل و جز آن شد (رستاخیز، ۱۳۸۲: ۲۱).

پرداختن به تصحیح و آماده‌سازی *مقاتل‌الشهید* چه از نظر تاریخی و چه ادبی بسیار با اهمیت و ضروری است. دستیابی به این نسخه و تصحیح آن، یکی از ظرفیت‌های مهم برای بیان دقیق پیشینه مقتل فارسی است. *مقاتل‌الشهید* ابوالمفاخر رازی هم از لحاظ قدمت شایان توجه است و هم از دیدگاه زبان و نگارش قابل‌اعتنا به شمار می‌رود؛ زیرا هم قدیمی‌ترین مقتل کامل فارسی است که پیشینه مقتل‌نگاری را از حدود ۸۸۰ ه.ق به قبل از ۵۴۰ ه.ق منتقل می‌کند و قلمروی ادبیات مقتل‌نگاری را در زبان فارسی چیزی بیش از سه قرن تغییر می‌دهد که در نوع خود بسیار شایان توجه خواهد بود.

مقاتل‌الشهید ابوالمفاخر رازی مقتلی است به نثر فارسی که گاه عین مطلب عربی از ابی‌مخنف ازدی، که قدیمی‌ترین مقتل‌نگار قرون نخستین هجری است، آورده و سپس به ترجمه و توضیح دقیق و قابل فهم برای فارسی‌زبانان ساکن اقلیم ایران پرداخته است. از محاسن این اثر، شعرهای فارسی ابوالمفاخر رازی است که در جای‌جای این متن وجود

دارد. برای تصحیح *مقاتل‌الشهدای* ابوالمفاخر رازی از تک نسخه‌ای از قرن نهم موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و برای مقدمه این تصحیح از روش کتابخانه‌ای و مراجعه به منابع موجود و در دسترس استفاده شده است.

متنی که استاد محمدتقی دانش‌پژوه درخصوص معرفی آن نوشته

نسخه‌ای کهن از مجالسی کهنسال در سیره اهل‌بیت و مقتل الحسین (ع) احتمالاً از نیشابور سده پنجم قمری نسخه ۴۹۲۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه که در اصل متعلق به کتابخانه مرحوم اصغر آقای مهدوی بود. مشخصات این نسخه را چنین بیان کرده خط نسخ سده‌ی ده، عنوان و شنگرف، عنوان مطالب در هامش، بخشیده دکتر اصغر مهدوی به دانشگاه ۲۱ س ۱۷/۵*۱۲/۵ ۱۴۰ گ ۱۷/۵*۲۵/۵ کاغذ سپاهانی بی‌جلد.

۷۰ صفحه از این کهن نگاشته به مقتل امام حسین (ع) اختصاص دارد. خط نسخ نوشتاری که پختگی اساتید را ندارد و به نظر در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم متداول بوده است. هر صفحه ۲۰ سطر دارد. شنگرف‌ها با خط قرمز نگاشته شده و کاتب امانت در نوشتن را برای درست‌نویسی رعایت کرده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در خصوص *مقتل‌الشهدای* ابوالمفاخر رازی تاکنون پژوهش کاملی انجام نشده یا تلاشی برای تصحیح این متن صورت نپذیرفته است؛ عزت سوزنده درخصوص قصیده معروف بال مرصع ابوالمفاخر رازی در سال ۱۳۸۳ پایان‌نامه‌ای در دانشگاه پیام نور اصفهان در مقطع کارشناسی ارشد تدوین کرده است. این پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و به شیوه تحلیلی و توصیفی انجام شده است.

۲. بحث و بررسی

أَبُوالمَفَاخِرِ رَازِي، از شاعران دوره سلجوقیان و معاصر با محمد بن ملک‌شاه و پسرش مسعود بوده است. منتخب‌الدین رازی عالم قرن ششم هجری، قدیمی‌ترین منبعی است که از او به‌عنوان شمس‌الدین أَبُوالمَفَاخِرِ ابن محمد رازی مداح آل رسول‌الله صلوات الله سلامه علیه و علیهم، صالح فاضل یاد می‌کند (منتخب‌الدین، ۱۴۰۶: ۲۶). درخصوص زمان تولد ابوالمفاخر به عنایت به اشاره‌ای که دولتشاه سمرقندی داشته که «او به روزگار دولت سلطان غیاث‌الدین محمد بن ملک‌شاه می‌زیست» (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۷۴) و «ولادت سلطان محمد در شعبان چهارصد و هفتاد و چار بوده و پادشاهی او در چهارصد و نود و هشت و مدت سلطنت او سیزده سال و مدت عمرش سی و هفت سال و چهار روز بوده» (گازرگاهی، ۱۳۷۶: ۳۰۲) پس می‌توان تولد ابوالمفاخر را بین سال‌های ۴۶۰ تا ۴۷۰ ه.ق. برشمرد. القاب صالح و فاضل که منتخب‌الدین رازی برای ابوالمفاخر مداح اهل‌بیت علیهم‌السلام ذکر می‌کند نشان از شایستگی معنوی و رفتاری و شأن و جایگاه علمی و سخنوری

ابوالمفاخر رازی است.

دولتشاه سمرقندی درباره ابوالمفاخر آورده است که

دانشمندی کامل و شاعر و ادیبی فاضل بود و در فنون علم بهره‌ای تمام داشت و او را یکی از استادان می‌دانند، ورای شعر و شاعری او را انواع فضایل است. اشعار او بیشتر بر طریق لغز واقع شده و این صنعت او را مسلم است و در مناقب سلطان الجنّ والانس ابوالحسن علی بن موسی‌الرضا علیه التحیه و الدعاء چند قصیده دارد جمله مصنوع و متین. اما آنچه شهرتی عظیم یافته و اکثر شعرا در تتبع و جواب آن اقدام نموده‌اند مطلعش این است:

بال مرصع بسوخت مرغ ملمع‌بدن اشک زلیخا بریخت یوسف گل پیرهن
و اکابر مطلع‌ها درین باب گفته‌اند. غالباً در صفت طلوع نیر اعظم بدین سیاق نگفته باشند و بعضی در صفت غروب آفتاب نیز گفته‌اند و جواب اکابر مر این قصیده را در ذیل ذکر فضلا خواهد آمد (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۷۶)

نویسنده عرفات العاشقین درباره رازی می‌نویسد:

الحق ادیبی فاضل و دانشمندی کامل است... و این قصیده مشهور که ظاهراً تعریف برآمدن آفتاب و باطناً اشاره به روش عمل اکسیر جوانی نموده و از نتایج فکر اوست، چنین گویند که آن در مدت چهل سال به اتمام رسید و در این مدت به جهت مصرع اخیر مطلع در مانده و به آنچه... یافته راضی نمی‌شده تا شبی در واقعه‌ای امام الانس و الجن علی بن موسی‌الرضا (ع) او را تلقین فرمودند لهذا در مدح آن حضرت تمام کرده. و این قصیده از غایت شهرت احتیاج به اظهار بیان ندارد (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۲۰).

آذر بیگدلی (۱۳۳۷: ۲۲۱) از او با عنوان فاخری رازی یاد می‌کند:

فاخری اسمش ابوالمفاخر شاعری کامل و ادیبی فاضل و صاحب فضائل بسیار بوده دیوانش به نظر رسید. از استادان شمرده می‌شود در روزگار دولت غیاث‌الدین محمد ابن ملک شاه سلجوقی بوده و فحول شعرا متعرض جواب این مطلع گشته به این متانت نگفته‌اند این است که نوشته می‌شود

بال مرصع بسوخت مرغ ملمع‌بدن اشک زلیخا بریخت یوسف گل پیرهن.

واله داغستانی (۱۳۸۴: ۸۶) می‌نویسد «ابوالمفاخر رازی از فضلالی معروف و فصیحای مشهور است.

چشم من از فراق در گریه موج خون زد در دل گره بسی بود از دیده سر برون زد»
و برای نخستین بار امین رازی صاحب تذکره هفت/قلیم از ارتباط ابوالمفاخر و خاقانی شروانی سخن به میان می‌آورد «فخرالشعرا ابوالمفاخر رازی رحمه الله علیه از شعرای با نام بوده این چند بیت از قصیده‌ای است که در مدح خاقانی گفته است

شعر من نگر که قطره به دریا همی برم خر مهره پیش لولوی لالا همی برم
یا از جناب وامق اصلی لطیفه‌ای در حله‌های عذر به عذرا همی برم

آه شکسته بسته مجنون عامری در خون دل سرشته به لیلا همی برم»
(رازی امین، ۱۳۷۸: ۱۱۸۱)
و بعد از او این ارتباط سخن‌ها به میان می‌آید: «ابوالمفاخر رازی در عصر سلطان محمد ابن محمود ابن ملک شاه به شیرین مقالی سر مفاخرت می‌افراشت و با خاقانی مراسلات داشت» (صدیق حسن خان، ۱۳۹۵: ۷۶).

هرچند در دیوان خاقانی ابیاتی در مدح و سرزنش ری وجود دارد، اما نشانه‌ای دال بر ارتباط با ابوالمفاخر رازی در اشعار او نیست؛ به‌عنوان نمونه:

خاک سیاه بر سر آب و هوای ری دور از مجاوران مکارم‌نمای ری
در خون نشسته‌ام که چرا خوش نشسته‌ام این خوانندگان خلد به دوزخ‌سرای ری
(خاقانی، ۱۳۷۹: ۳۱۶)

اطلاعات ما نسبت به زوایای مختلف زندگی، آثار و تولیدات فکری ابوالمفاخر رازی بسیار اندک است و به سبب همین ناشناختگی و در دسترس نبودن زوایای زندگی این عالم شاعر- که به اذعان دولتشاه سمرقندی در دستگاه حاکمان محلی سلجوقی و حکومت مرکزی سلجوقیان از تقرب درخور شأنی برخوردار بوده- پژوهشگران ادبیات فارسی در عصر سلجوقیان و ادبیات عاشورایی به‌ویژه مقتل‌پژوهان کمتر به آن پرداخته‌اند.

دولتشاه درباره وی به نکته‌ای اشاره می‌کند که مبین جایگاه تأثیرگذار اجتماعی اوست:

و شیخ ابوالمفاخر رازی نزد سلاطین و حکام جاه و قبول تمام یافته، ابوظاهر خاتونی صاحب تاریخ آل سلجوق می‌گوید که سلطان مسعود بن محمد بن ملک‌شاه در ولایت ری به‌وقت عزیمت مازندران نزول کرد و لشکریان او در مزارع اهالی ری چهارپایان گذاشتند و بی‌رسمی و بی‌ضبطی می‌کردند، ابوالمفاخر این قطعه به سلطان فرستاد و سلطان لشکریان را از خرابی منع و زجر کلی فرمود.

و آن قطعه اینست:

ای خسروی که سایس حکم تو بر فلک برتر ز طاق و طارم کیوان نشسته است
لطفت به آستین کرم پاک می‌کند گردی که بر صحیفه دوران نشسته است
بر تخت ری تو ساکن و از حکم نافذت در ملک چین به مرتبه خاقان نشسته است
شاه‌ها سپاه تو که چو مورند و چون ملخ بر گرد دخل و دانه دهقان نشسته است
باران عدل بار که این خاک سال‌هاست تا بر امید وعده باران نشسته است

(سمرقندی، ۱۳۸۲: ۷۸)

این حرمت‌گذاری درباریان و حکام محلی و نوع رفتار آنها حائز اهمیت است و می‌تواند جایگاه اجتماعی و اثرگذاری وجود او را نشان دهد. علاوه بر دولتشاه و اوحدی بلیانی، هاشمی لندیوی (۱۹۶۸: ۶۴) درباره او می‌گوید «افصح الشعرا ابوالمفاخر رازی، اکثر کلامش به طریق لغز طرح‌شده». اشعار به‌جای مانده از او نیز گواه این مدعاست نظیر

روح حل کرده به ساعت بر حضان الطیر آتش داشت چندان بدان فن کو بدانجا شد مقیم

شربت چندش خورائیدم به حکمت در انا کز چنان مشروب صحت یافت آن در سقیم
(بهایی، ۱۰۸۲)

یکی از مشکلات موجود در خصوص ابوالمفاخر رازی در آمیخته شدن نام و آثار و اشعار او با فخرالدین رازی معروف به امام فخر رازی است که تا همین اواخر بسیاری از بزرگان در این زمینه اشتباه داشته‌اند و آثار ابوالمفاخر رازی را به امام فخر منتسب می‌کنند. شهرت شیخ ابوالمفاخر رازی تا قرن یازدهم پابرجا بوده و شاعران خوش‌سخنی همچون شاپور تهرانی شاعر سبک هندی این دیار خویش را پیرو و مقلد سخن‌سرایی نامدار چون او برمی‌شمردند:

به شعر دعوی فخرم رسد ولی نکنم نه بوالمفاخر وقتم نه رکن دعوی دار
(تهرانی، ۱۳۸۲: ۵۲۵)

در خصوص سال درگذشت ابوالمفاخر به علت نبود منابع کافی نمی‌توان اظهار نظر دقیقی داشت «در آتشکده آذر ضمن بیان ابیاتی سال مرگ وی در آغاز قرن هفتم یعنی ششصد هجری قمری نگاشته شده است» (کافی، ۱۳۸۶: ۱۶۳) که به نظر نمی‌رسد درست باشد و با توجه به اشاره ابوطاهر خاتونی که دولتشاه سمرقندی آن را نقل کرده «که سلطان مسعود بن محمد بن ملک‌شاه در ولایت ری به وقت عزیمت مازندران نزول کرد» ابوالمفاخر پیش از سال ۵۴۷ ه.ق که وفات سلطان مسعود سلجوقی است در ری درگذشته است.

۲-۱. آثار و تألیفات ابوالمفاخر

۲-۱-۱. المشکاه

از آن به دست می‌آید که موضوع آن علوم غریبه و شرح و تفسیر اسماء الهی بوده است «(صدراپی خویی، میراث شهاب، ش ۸۱: ۳۶)

۲-۱-۲. قصیده مرغ ملمع‌بدن

یکی از ماندگارترین چکامه‌های زبان و ادبیات فارسی در طول نهصد سال گذشته است که بسیاری از شاعران نامدار و کمتر شناخته‌شده به استقبال آن رفته‌اند. شاعرانی همچون خواجوی کرمانی، برندق بخاری، ابن حسام خوسفی، کمال غیاث فارسی، نظام‌الدین احمد اطعمه، بابا سودایی، هلالی جغتایی، انوری مداح و... دانشمندان نیز بر آن شروح متعددی هم به صورت مبسوط و هم خلاصه نوشته‌اند که حدود ۱۵ شرح از آنها شناخته شده است. سعید نفیسی در این باره می‌نویسد:

قصیده معروفی مانده است در مدح امام هشتم که در تشبیهات و صنایع معنوی و استعارات یکی از بهترین قصاید زبان فارسی است و شرح‌ها بر آن نوشته‌اند از آن جمله شرحی از عبداللطیف شیروانی معروف به افلاطون به نام حل ما ینحل که در

سال ۹۶۷ هجری نوشته است (نفیسی، ۱۳۶۳: ۸۸).

قصیده بال مرصع اشتهاار ابوالمفاخر با همین قصیده است و در مصادر متعدد از آن یاد شده و شرح آن را با عنوان حل ما لاینحل از عبداللطیف شیروانی، استاد حسن‌زاده آملی تصحیح و منتشر نموده‌اند. همچنین دو شرح و سیزده جواب از قصیده بال مرصع به کوشش آقای اصغر ارادتی چاپ شده است (صدرایی خویی، میراث شهاب، ش ۸۱، ۳۶). پیش از دولتشاه سمرقندی و اشاره او در کتاب تذکره‌الشعرا^۱ش شاید بتوان گفت قدیمی‌ترین مجموعه‌ای که قصیده مرغ ملمع‌بدن و همچنین اشعار دیگری از ابوالمفاخر رازی را نقل کرده باشد، جنگ نقیب است که در سال ۸۲۶ هجری قمری شعری از ابوالمفاخر را به‌طور کامل نقل کرده است. آذری طوسی در کتاب جواهرالاسرار و مفتاح الاسرار که در سال ۸۳۶ به رشته تحریر درآورده به کهن‌ترین شرح‌های مرتبط با قصیده مصنوع نام‌بردار ابوالمفاخر اشاره نموده است.

۲-۱-۳. رساله پزشکی

محمودولی بن محمدجعفر در رساله شرح کافوریه در جایی چنین نوشته است: عبارت مصنف عیناً از فاخر رازی است^۲.

۲-۱-۴. دیوان اشعار

از ابوالمفاخر رازی تاکنون حدود ۷۰۰ بیت شناسایی شده است. قدیمی‌ترین نقلی که از شعر ابوالمفاخر رازی در منابع کهن وجود دارد، دو قصیده‌ای است که از وی در مرثیه شهدای عاشورا در سفینه روغاست که در سال ۷۴۰ ه.ق نقل شده است.

۲-۱-۵. مقتل الحسین (ع) یا مقاتل‌الشهداء

تا پیش از این بسیاری بر این باور بودند که در حوزه مقتل فارسی، کهن‌ترین مقتل کتاب روضه‌الشهدا^۳ که به ظن روضات اول کتابیست که در این باب تصنیف گردیده است ملمع به نظم و نثر فاخر اهل ذکر بر من آن کتاب را می‌خواندند و از آن‌رو این طایفه و پیروان ایشان را روضه‌خوان نامیدند و تا امروز هر کس ذکر مصائب اهل‌بیت کند وی را روضه‌خوان خوانند (بهار، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۹۴). البته برخی پژوهشگران نگاهی دیگرگون در این‌باره دارند.

شاید شهرت چشمگیر روضه‌الشهدا^۴ در دوره صفوی و فراگیر شدن آن در میان عوام و خواص، سبب شد که برخی آن را به نادرستی نخستین مقتل پارسی به شمار آورند و حال‌آنکه پیش از وی نیز مقتل‌های پارسی دیگری در دسترس بوده است؛ مانند مقتل‌الشهدای ابوالمفاخر رازی که از دانشمندان سده ششم و هفتم هجری است و کاشفی نیز در کتابش از این مقتل بهره برده است (برزگر، ۱۳۸۵: ۱۴۶).

و برخی دیگر از محققان بر این باور بودند که

مقتل‌الشهدا^۵ آنچه کاشفی از این کتاب نقل کرده و متأسفانه تاکنون منبع دیگری درباره این کتاب نمی‌شناسیم چنین برمی‌آید که کار عمده ابوالمفاخر ترجمه ارجوزه‌های عربی بوده که به برخی از شهدای کربلا منسوب است. باین‌حال مطالبی به نثر نیز

در آن دیده می‌شود. ابوالمفاخر از ادیبان شیعی ۱۲ امامی قرن ششم هجری است که قصیده جاودانه‌ای درباره امام رضا علیه‌السلام سروده است. کاشفی ترجمه برخی دیگر از رجزهای عربی را آورده اما قید نکرده است که آنها نیز از ابوالمفاخر است، اشاره وی در جای دیگر تصریح دارد که ترجمه‌ها از متون کهن بوده و تازه از همان‌ها نیز مقداری را حذف کرده است (کاشفی، ۱۳۹۹: ۶۳).

آنها *مقاتل‌الشهدا* ابوالمفاخر را منظوم می‌دانستند و ابوالمفاخر را صاحب «منظومه‌ای به نام مقتل‌الشهدا که کاشفی سبزواری بخش عمده آن را در *روضه‌الشهدا* نقل کرده است» (شریفی، ۱۳۸۷: ۷۴) برمی‌شمردند و معتقد بودند که

ابوالمفاخر از جمله شاعران برجسته قرن ششم است که تمامی حوادث کربلا را به شعر درآورده که تنها چند ده بیت آن در کتاب *روضه‌الشهدا* ملا حسین کاشفی که با اشعار این مداحان و مناقبان آشنا بوده درج شده است طبعاً می‌توان تصور کرد که وی اشعار مدحی فراوانی هم داشته که به دست ما نرسیده است (رستاخیز، ۱۳۸۲: ۲۲).

تاکنون بسیاری از عاشوراپژوهان بر این باور بودند که مقتل ابوالمفاخر رازی از بین رفته و هیچ نشانی از آن باقی نمانده جز ابیاتی که ملاحسین کاشفی واعظ آنها را به فراخور حال در ترجمه رجزهای اصحاب عاشورایی حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام نقل کرده است و تعداد ابیات آن را افزون از صد بیت دانسته‌اند؛ بنابراین در خصوص پیشینه مقتل‌نگاری مکتوب، نمی‌توان متقن و محکم سخن گفت.

البته نقل همان ابیات در *روضه‌الشهدا* کاشفی راهنمای ارزشمند و مؤثری برای دستیابی به نشانی این مقتل و در نسخه ۴۹۲۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بوده است که آغاز و انجام آن ناموجود و افتاده است. بررسی این ابیات و تطبیق آن با این نسخه، راهگشای یافتن گنجینه‌ای گران‌بها شده که می‌تواند زوایای مغفول ادبیات عاشورایی را با جوهره ایرانی و متکی بر نگاه ادبی و تاریخی ری روشن کند و جریانی اثرگذار را تشریح نماید و نمایه‌ای روشن از داشته‌های گمشده حوزه فرهنگ و ادب شیعی را پیش روی مخاطب قرار دهد که قطعاً بسیاری از باورهای موجود و اندیشه‌های رایج این عرصه را دگرگون و عرصه‌های نوین را باز می‌کند.

نثر *مقاتل‌الشهدا* برخلاف بسیاری از نوشته‌های هم‌عصر خویش که به تدریج در وادی دشواری، عربی‌گزینی و تلاش برای آراستن و تزیین نوشته خویش به اشعار و واژگان تازی تبار و دشواریاب گام نهاده‌اند، در بیشتر اوراق و سطور نثری است ساده، عامه‌فهم، خوش‌ساخت، بهره‌مند از واژگان کهن فارسی و درعین حال دارای نثر عالمانه و در یک‌کلام به‌نوعی برخوردار از ویژگی‌های سبک خراسانی کهن است و می‌توان این اثر را در امتداد آثاری همچون تفسیر طبری، تاریخ بلعمی، تاریخ بیهقی و... قلمداد نمود با همان ویژگی‌های سبکی که در آمیختن نثر با نظم است و با این گستردگی شاید بتوان این نگاشته را در این نوع ادبی و ابوالمفاخر رازی را که زودتر از خیلی از نویسندگان در این راه قدم نهاده، پیشگام برشمرد. ویژگی آثار ابوالمفاخر در این است که همه اشعار به‌کاررفته

در کتابش سروده‌های خود اوست و این مزیت که باید آن را خودکفایی ادبی نامید، در زمان خودش شایان توجه است. حسن تقدیمی که این اثر را در معرض توجه بیشتر و دقیق‌تر قرار می‌دهد. آنجا که عالمانه و از جایگاه یک دانشمند دینی، تاریخ‌شناس، ادیب و قرآن‌پژوه سخن می‌گوید و مطلب می‌نگارد اندکی از ساده‌نویسی فاصله می‌گیرد. واژگان تازی، استشهاد به آیات و روایات، احادیث و امثال فراوان‌تر می‌شود و دشوارنویسی و دیریابی در نثر مقتل او متجلی می‌گردد و سجع فنی که یکی از بارزترین خصیصه‌های نثر مصنوع است با میزان غلظت کمتری نسبت به آثار ادبی هم‌روزگار مؤلف همچون کلیله و دمنه و سلجوقنامه و... خود را نشان می‌دهد.

بدان که خاک کربلا خاک عزیزی است و در آنجا تخم شهادت کشته‌اند و از دیده مؤمنان آب می‌خواهند. و مصطفی (ص) چنین می‌فرماید که «من بکا علی الحسین (ع) او یتباکا و جبت له الجنة» یعنی هر بنده‌ای که از جویبار دیده آبی به کربلا فرستد و تخم شهادت آن سادات علوی و اشراف فاطمی را در روضه رضای خداوندی پیوردد، محصول آن به خرمن قیامت بیاید. در آن روز که نه مال سود دارد و نه فرزند «یوم لاینفع مال و لابنون» (رازی، ابوالمفاخر، گ ۲۲)

۲-۲. عربی‌دانی ابوالمفاخر

یکی از مواردی که باید به آن توجه داشت برخورداری ابوالمفاخر رازی از سطح ادبی بالا در حوزه زبان عربی و به بیان دیگر، عربی‌دانی اوست. هرچند از او اشعاری به زبان تازی باقی نمانده است ولی بازخوانی ترجمه و منظوم ساختن بخش‌هایی از روایت‌های مورخانی چون ابی مخنف از دی و همچنین رجزها عربی رزمندگان حسینی در روز عاشورا گواهی این مدعاست. وی بر اساس آنچه در این نسخه باقی مانده همچنین نقل قول‌های مستقیم کاشفی در روضه‌الشهدا/ بسیاری از متون رجزواره روز عاشورا را در قالب شعر و نظم به مخاطب ارائه نموده است و در این راه تلاش او دو وجه دارد. گاه پایبند اصل رجز عربی است در این صورت او به ترجمه دقیق و منطبق با رجز روی می‌آورد. در وجه دوم ابوالمفاخر شاعری است که ترجمه آزاد و برداشت خویش را در قالب قطعه منظوم ارائه می‌دهد مانند رجز وهب.

۲-۳. ویژگی‌های زبانی مقاتل‌الشهدا

در این بخش به صورت گذرا ویژگی‌های صرفی و نحوی مقاتل‌الشهدای ابوالمفاخر رازی را بررسی می‌کنیم.

۱-۲-۳. جملات کوتاه

یکی از مختصات سبکی نثر ابوالمفاخر رازی نزدیک بودن به ویژگی‌های نثر خراسانی است «از مختصات این دوره کوتاه بودن جمله‌هاست و این خاصیت لازمه ایجاز است» (بهار، ۱۳۸۸، ج ۲: ۵۷)

حر گفت: مادر به مرگ من نشیناد. من به گرفتن فرزند رسول می‌روم اما این چه بشارت است؛ اما معاذ الله که مرا قصد حسین علی (ع) باشد. و من هرگز با وی خیانت نکنم. این می‌گفت و با آن لشکر آراسته می‌رفت. تا به مقابل حسین (ع) رسید. وقت نماز پیشین بود. حسین (ع) آواز داد. تو با یاران خود نماز کن تا من به اصحاب خود. حر گفت: این نتواند بود و من از بهر تو جان فدا کنم و در جمله کارها به تو اقتدا کنم (رازی، ابوالمفاخر، گ ۲۷).

۲-۳-۲. کاربرد واژگان و افعال کهن فارسی

بیازردی: آزرده می‌شد؛ خصومت: دشمنی و جنگ
الحمدالله که حسین (ع) از مدینه برون شد تا میان ما و حسین (ع) خصومتی نباشد که خاطر مبارک وی از من بیازردی (رازی، ابوالمفاخر، گ ۱).
پلید: کافر

اما چون خبر حسین (ع) به یزید پلید رسید (همان، گ ۱)

مادر مهین: جده

مادر مهین من خود آن که هست نام او الحق خدیجه بی سمر (همان، گ ۷۶)

چنان نمود: گزارش داد و بیان کرد؛ تجاوز نمودند: خارج شدند

که اما بدانک ولید ابن عتبه امیر مدینه است به من چنان نمود که حسین علی (ع) و عبدالله زیبر هر دو به مکه شدند و از بیعت من تجاوز نمودند. (همان، گ ۱)

دانسته باشی: بفهمی و درک کنی

خلقان باشی به دنیا و آخرت تا دانسته باشی. (همان)

نکوهیده: بدشگون و بد یمن؛ پسندیده: خوش یمن و مبارک

کلاغی بانگ کرد و در عرب بانگ کلاغ نکوهیده دارند و زاغ و عقق پسندیده (همان، گ ۲)

بی تعطیل: بدون معطلی

اما ترا به کوفه باید رفت بی تعطیل (همان، گ ۵)

فرا نمای: نشان بده، تظاهر کن

خود را چنان فرا نمای که من از شیعه علی‌ام (همان، گ ۷)

بی بهانه: بدون چون و چرا؛ سر از تن برداشتن: کشتن

باید که بی بهانه از خانه بیرون آیی و آن رسوای دین را سر از تن برداری (همان، گ ۸)

پایمرد: مقاوم و استوار

قوت دین پایمرد نصرت حق رهنمای عون خدا بر یسار نور ضیا بر جبین

(همان، گ ۴۹)

می‌کشت: می‌کشت

جنگ می‌کرد و نامرد می‌کشت. تا هفتاد کافر را به دوزخ فرستاد (همان، گ ۴۳)

مرد تیغ: جنگجو و رزمنده

ای لشکر باغی و بغا هم تیغ آمد و مرد تیغ با هم (همان، گ ۵۰)

تراش کنی: به دست آوری و کاسبی کنی
می‌ترسم که با تو بگویم و تو این سخن فاش کنی تا از عبیدالله چیزی تراش کنی
(همان، گ ۱۰)

درمانیده‌ای: درمانده شده‌ای
این چه ادبار و خذلان است که ترا دامن‌گیر شده است که با یک کس درمانیده‌ای
(همان، گ ۱۱)

بوترابی‌ان: شیعیان و محبان حضرت علی (ع)
مردمان را از آن خبر شد که مسلم آمده است و بوترابی‌ان بر وی بیعت می‌کنند (همان، گ ۶)
مهاردار: ساریبان
چون اشتر پیغامبر باشد و بار حسن و حسین (ع)، مهاردار باید جبریل امین باشد. (همان، گ ۲۱)
روی زن: شیون کن و سوگوار
تاج‌ها از سر بیندازند و دیباها ز بر روی زن گردند هم چون سوگواران برملا (همان، گ ۲۲)
در ساعت: یک‌باره و بلافاصله
در ساعت ده هزار درم به وی بدهم و سه حاجتش روا کنم (همان، گ ۱۷)
پاداشت: پاداش و جزا
خدای عزوجل پاداشت تو به نیکی کناد در دنیا و آخرت (همان، گ ۲۴)
در رفت: داخل شد
چون در رفت آن هر دو سر پیش آن سگ بنهاد (همان، گ ۱۷)
مرد لشکری: جنگجو
پس حر با هزار مرد لشکری از کوفه بیرون شد و می‌رفت (همان، گ ۲۸)
وادی و پشته: هموار و ناهمواری
به هر وادی و پشته که بگذشتی (همان)
آراسته: مجهز
یا لشکری به تو فرستم آراسته (همان، گ ۲۷)
باز نگریست: به پشت سر نگاه کرد
روی از خاک بر گرفت باز نگریست (همان، گ ۹)
در دیو آویخته: به شیطان متوسل شده
از کریم روزی‌دهنده گریخته است و در دیو آویخته (همان، گ ۳۴)
غمز کردن: لو دادن
مسلم را غمز کردم (همان، گ ۱۱)
در پیوست: مشغول جنگ شد
سوار شد و با آن لعینان جنگ در پیوست (همان)
پدرود: سلامت

شدم من ز دنیا تو پدرودباش (همان، گ ۱۲)
دلسوزی نمودن: تأثر و غصه خوردن
کنیزک دلسوزی نمود و زارزار بگریست (همان، گ ۱۶)
به قفا باز افتاد: به پشت و به دمر خوابید
بخورد و به قفا باز افتاد (همان، گ ۱۷)
درخواه: طلب کن
نعمان را گفت: از امیر درخواه تا او را به من دهد (همان، گ ۱۸)
سرهنگ دین: پیشوا و امام دین
سرهنگ دین را بیازرده‌اند (همان، گ ۲۳)
راهبری: دلیل و راهنما
راهبری با ما بفرستادندی (همان، گ ۱۵)
می‌خوایید: می‌جوید
انگشت در میان دندان نهاد و می‌خوایید (همان، گ ۱۴)
نکال: عقوبت و عذاب سخت
می‌دانی که بر من استهزا می‌کند او را به نکالی، هلاکت گردان (همان، گ ۳۶)
جایتی: جایگاه و رتبه
و به محلی رفیع و جایتی منبع برسانم (همان، گ ۲۴)
سرباز نهادن: خوابیدن
ساعتی سرباز نهاد و در خواب شد (همان، گ ۳۱)
گوهری: اصیل و نژاده
اسبی گوهری با برگستوان ایستاده (همان، گ ۲۶)
پسرینه: مذکر
از پسرینه کسی دیگر نمانده است (همان، گ ۱۳۶)
خلیفگی: جانشینی و خلافت
خلیفگی در پدران من اولی تر بود (همان)
تهی‌مغز و ساده‌دل و ژاژخای: نادان و نابخرد
الا ای بنفرین بی‌دین عدو
تهی‌مغز و ساده‌دل و ژاژخای (همان، گ ۳۹)
برگرای: برگردان
اگر مردمی، مردمی کن چو من
عنان زین حسین علی‌برگرای (همان)
برده‌گیان: اسیران
در پیش یزید شوم ای جان پدر
چون برده‌گیان روم بر پا باشی (همان، گ ۱۳۵)
شب تارک: تاریک
در این شب تارک در اطراف‌واکناف عالم پراکنده شوید (همان، گ ۳۵)

اندوهگن: اندوهگین

چون نامه به یزید پلید رسید و بر خواند به‌غایت اندوهگن شد (همان، گ ۲)

زفان: زبان

دریغ داشت که نام علی بر زفان براند (همان، گ ۱۳۶)

آستن: آستین (همان، گ ۱۲۳)

۲-۳-۳. جمع بستن با ان

ابوالمفاخر «ان» را برای نشانه پسوند جمع بسیار به کار گرفته است که نمونه‌های آن عبارت‌اند از:

خلقان (رازی، ابوالمفاخر، گ ۲)

سوگندان (همان، گ ۳)

جوانانی چو سروان روانه (همان، گ ۲۹)

همه نیکان و اختیاران اسلام (همان)

۲-۳-۴. مترادف‌آوری افعال و واژگان فارسی و عربی در کنار هم

و اهل مکه بدو می‌نازیدند و فخر می‌کردند که فخر اهل عالم و نازش بنی‌آدم بود (رازی، ابوالمفاخر، گ ۱).

رئيسان و مهتران کوفه (همان، گ ۲)

دروود و تحیت و آفرین و محمدمت (همان، گ ۴)

روئيسان و مهتران قبایل کوفه (همان)

حسین (ع) آواز داد تو با یاران خود نماز کن تا من به اصحاب خود (همان، گ ۲۷)

۲-۳-۵. کاربرد ابا، مر، ایدر

مر و را یقین بود که وی را بخواهند کشت (رازی، ابوالمفاخر، گ ۲۲)

چه بودی تا بدیدی عورتانم ابا این طفلکانم سوی خانه

نبردندی ز ایدرشان به آوار سگان شوم بی‌دین و دیانه (همان، گ ۲۹)

ندانستم که تا این حد بود کار که مر خون حسین ریزند به یکبار (همان، گ ۳۲)

۲-۳-۶. ضمائر

چون نامه بخوانی به کوفه روی و پسر عقیل بازطلبی و دربند کنی یا بکشی یا از شهرش بیرون کنی

این زن ترا کیست؟ (همان، گ ۶)

۲-۳-۷. استعمال موصوف و صفت قلب و آوردن چند صفت

هرگز از این غلام دلیرتر و چابک‌تر و شجاع‌تر مرد ندیده‌ام (همان، گ ۴۸)

۲-۳-۸. قید و تکرار قید

در حال نامه‌ای نوشت به حسین (علیه‌السلام) (همان، گ ۳)

در حال سعد غلام امیرالمؤمنین را بخوانند (همان، گ ۴)

هر که ایشان را پیش من آورد در ساعت ده هزار درم به وی بدهم (همان، گ ۱۴)
ساعت به ساعه تیغ برکشیدی و روی به زن آوردی (همان، گ ۱۷)

۹-۳-۲. کاربرد با به جای به

چون حسین (ع) از مدینه با مکه شد (همان، گ ۱)
پناه با حرم خدای تعالی داده است (همان، گ ۳)
نامه بنوشت با یزید پلید علیه‌اللعنه (همان، گ ۱۵)

۱۰-۳-۲. راویان

اما خداوندان اخبار روایت کند (همان، گ ۲)
اما بعد، راویان اخبار روایت کرده‌اند (همان، گ ۱۲)
خداوند اخبار روایت می‌کند (همان، گ ۱)

۱۱-۳-۲. فعل

۱-۱۱-۳-۲. عدم تطابق فعل و فاعل

خداوندان اخبار روایت کند (همان، گ ۲)

۲-۱۱-۳-۲. به کاربردن ب زینت و ن نفی در اول فعل

«ب» تأکید یا زینت که بر سر فعل یا مصدر می‌آید و پیوسته به کلمه بعد از خود نوشته می‌شود و ابوالمفاخر از این نوع ب در جایگاه ویژگی سبکی بهره گرفته است.
به نترسم ز جهان کافر (همان، گ ۱)

پس عیدالله لعین سوگند خورد که فرزندان مسلم عقیل را بنکشد (همان، گ ۱۵)

۳-۱۱-۳-۲. استعمال با تأکید بر سر فعل ماضی و مصدر و صیغه‌های نفی

دیده عقل می‌بگیرید زار چون کند یاد دوستان حسین (همان، گ ۲۳)

حسین (ع) برفت چون به ذات عراق برسید (همان، گ ۲۷)

۴-۱۱-۳-۲. آوردن افعال با پیشوند قدیم فرا، فراز، باز، فرو، بر، اندر، همی

پسر فراز رفت و میان غلام بگرفت و باز پس کشید (همان، گ ۱۸)

فرا رفت (همان)

هرکه رخت اینجا فروگرفت دیگر بر ندارد (همان، گ ۲۸)

گریستن در گرفتن (همان، گ ۳۸)

در این شهر می‌گردد و خود را چنان فرا نمای که من از شیعه علی‌ام (همان، گ ۷)

۵-۱۱-۳-۲. کاربرد فعل شد به معنای رفت

که وی (ع) با مکه شد (همان، گ ۱)

صالح به مکه به در سرای عبدالمطلب شد (همان، گ ۴)

عبدالله عباس روزی دیگر پیش حسین (ع) شد (همان، گ ۲۴)

پیش عبیدالله ملعون شد (همان، گ ۱۷)

۶-۱۱-۳. افعال دعایی

فعل دعا با افزودن الف به ماقبل آخر فعل مضارع ساده ساخته می‌شود.
جهان‌آفرین صلاح کار ماست میسر کناد (همان، گ ۱۹)
مادر به مرگ من بنشیناد (همان، گ ۲۸)
خدای تعالی مرا دیر از چنین کار نگه داراد (همان، گ ۱۱)
ای ملعون هرگز از عذاب رهایی مباد و برگرداد و روزی بر تو تنگ باد (همان، گ ۴۹)

۷-۱۱-۳. افعال امر

چون در روی به هر جای فرود مای (نیا) (همان، گ ۵)
از حسودان دین حذر می‌کن (همان، گ ۵)
در این شهر می‌گرد (همان، گ ۱)
مگریید (گریه نکنید) (همان، گ ۱۹)

۸-۱۱-۳. حذف فعل به قرینه

در مقاتل‌الشهدا به مواردی از حذف فعل به قرینه که از موارد سبکی نشر قرن ششم است،
برمی‌خوریم.

در عرب بانگ کلاغ نکوهیده دارند و زاغ و عقق پسندیده (همان، گ ۲)
حسین (ع) آواز داد که تو با یاران خود نماز کن تا من با اصحاب خود (همان، گ ۲۸)

۹-۱۱-۳. صیغه فعلی کرد به معنی کنی

ترا بر حسین ابن علی بیعت باید کرد (همان، گ ۳)

۱۰-۴-۲. آوردن ی استمراری با فعل

کاربرد فعل در متون کهن فارسی
که خاطر مبارک وی از من بیازردی (همان، گ ۱)
صرخون گفت چه گویی که اگر معاویه زنده بودی ترا اشارت کردی (همان، گ ۶)

۵-۲. ویژگی‌های بلاغی مقاتل‌الشهدا

۱-۵-۲. سجع

ابوالمفاخر رازی در مقاتل‌الشهدا از این صنعت ادبی بارها استفاده کرده است و نشان داده
که توانمندی خاصی در به‌کارگیری سجع و آهنگین ساختن نشر دارد.
ای یاران و دوستان من بدانید که در جهان هیچ اصحابی ندانم بهتر و فاضل‌تر از شما.
همه مقرران به توحید و عدل خدا و معترفان به نبوت مصطفی (ص) و متابعان علی
مرتضی (ع). و هیچ اهل‌بیتی ندانم بهتر و فاضل‌تر و پرهیزکارتر از اهل‌بیت خویش.
همه شیر از پستان دایه عصمت چشیده و همه بر کنار مادران طهارت پروریده. و در
عنوان جوانی شربت مصیبت بیاشامیده (رازی، ابوالمفاخر، گ ۳۵).

۲-۵-۲. تشبیه

اگر رای عالی را اقتضا کند که رکاب بزرگوار بجنباند که در این وقت مادر زمین طفل نبات را در کنار گرفته و درختان برگ و بار گرفته و چون متوجه شود لشکری آراسته و پیراسته با خود بیارد (همان، گ ۴).

نه عروس زمین را زیور بماند و نه گلشن آسمان را نور (همان، گ ۲۴)
و بر مثال شیر ژیان که از پیشه اندیشه برون آید (همان، گ ۱)

۲-۵-۳. استعاره

بسی تن‌های آتش رنگ پر غم به جای موج از دریا برآمد (همان، گ ۸۰)

تن در قضا دادن کار ماهران و خردمندان است. و دل بر مرگ نهادن پیشه خردمندان است (همان، گ ۱)

۲-۵-۴. جناس

و در وی نگریست و زارزار می‌گریست (همان، گ ۳)
گرچه در غربت و فرقت نبود نور حضور (همان، گ ۴)
بدانک داندۀ غیب و ملک بی‌عیب می‌فرماید (همان، گ ۲۰)
آن‌گه معقول ملعون که عقیده مسلم عقیل بود (همان، گ ۱۱)
نام او طوعه و طوق طوع در گردن افکنده (همان، گ ۹)
یکی برده، بر ده خوار کردید (همان، گ ۱۷)
ای خواهران شایسته و مرا به جان و دل بایسته (همان، گ ۳۷)

۲-۵-۵. کنایه

از تن‌های شما خون برانم (همان، گ ۳۲)
من فرمان یزید را جان بر میان‌بسته‌ام (همان، گ ۳۲)
سهمی از این صحرا تابد. (همان، گ ۳۰)
هرکه رخت اینجا فروگرفت دیگر بر ندارد (همان، گ ۲۸)
جز باد در دست و آتش در دل نماند (همان، گ ۳۰)
شمر گفت: سخن دراز مکن (همان، گ ۳۴)

۲-۵-۶. ارسال‌المثل

چون شیر گرسنه شود نخجیر را بیش محلی نماند (همان، گ ۱۱)
هیچ عاقلی نقد به نسیه ندهد و مالی بدین عظیمی و ولایتی بدان خوشی، کسی از دست ندهد و درویشی بر توانگری نگزیند (همان، گ ۳۱)
سخن این است که می‌گویی عصفور فی کف خیرا من کرکی فی الهوا (همان)
تو سوراخ کن گوش ما را کنون
و در کن تو حلقه به گوش اندرون (همان، گ ۱۷)

۷-۵-۲. مراعات‌النظیر

بدان که خاک کربلا خاک عزیزی است و در آنجا تخم شهادت کشته‌اند و از دیده مؤمنان آب می‌خواهند.

یعنی هر بنده‌ای که از جویبار دیده آبی به کربلا فرستد و تخم شهادت آن سادات علوی و اشراف فاطمی را در روضه رضای خداوندی پیرورد، محصول آن به خرمن قیامت بیابد (همان، گ ۲۲)

۸-۵-۲. تلمیح تاریخی

تلمیح یکی از آرایه‌های ادبی است که بیشتر پشته‌های تاریخی دارد و ابوالمفاخر رازی هم از این صنعت با رویکرد تلمیحات تاریخی بهره گرفته است

وی فرزند مصطفی و مرتضا و فاطمه زهرا علیه‌السلام است و تو پسر معاویه ملعونی مگر

فراموش کردی در روز بدر و احزاب و احد که رایت پیغامبر (ص) در دست علی ابن

ایبیطالب (ع) بود و در دست پدرت معاویه رایت کفار بود (همان، گ ۲).

این فرزند مردی است که پشت بر دشمن نکرده است (همان، گ ۵۰)

۹-۵-۲. اغراق

وقت جوشش شتاب باید کرد	وقت کوشش درنگ باید کرد
شکم ماه و پشت ماهی را	ز اشک شمشیر رنگ باید کرد
	(همان، گ ۳۷)

پی کرد اگر اسب من آن شهره شور	من مرد مبارزم نه آن سرکش بور
آنم که برانگیزم از میدان شور	بر خار و پولاد نمایم همه زور
	(همان، گ ۴۰)

داند قبایل عرب سرتاسر	کاندر مردی چو من نژاد از مادر
چون شیر دلاورم به میدان اندر	شیران جهان ز من بیفکنده سپر
	(همان، گ ۴۵)

۳. نتیجه‌گیری

ادبیات عاشورایی یکی از گسترده‌ترین شاخه‌های ادبیات فارسی در طول عمر دراز زبان و ادبیات به شمار می‌رود و مقتل‌ها یکی از زیرشاخه‌های آن در نشر است. پیش از این کهن‌ترین مقتل فارسی‌زبان از ملاحسین کاشفی صاحب روضه‌الشهدا عنوان می‌شد، اما در این نوشتار برای نخستین بار مقاتل‌الشهدای ابوالمفاخر رازی معرفی می‌شود. شمس‌الدین ابوالمفاخر ابن محمد رازی مداح آل رسول‌الله شاعر، عالم، مترجم و تاریخ‌دان قرن پنجم و ششم هجری و هم‌روزگار سلطان غیاث‌الدین محمد و پسرش سلطان مسعود سلجوقی است. به‌رغم شهرت قصیده مرغ ملمع‌بدن او که یکی از نام‌بردارترین چکامه‌های تاریخ

ادبیات فارسی به شمار می‌رود، بسیاری از زوایای زندگی او ناشناخته مانده است. برای تصحیح *مقاتل‌الشهادی* ابوالمفاخر رازی از تک‌نسخه‌ای از قرن نهم موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بهره گرفته‌ایم. این پژوهش نگاهی گذرا بر آثار و تألیفات ابوالمفاخر رازی داشته - که شاید نخستین نویسنده‌ای باشد که به‌صورت گسترده از شعرهای سروده خودش در کتابش استفاده کرده و بر ابوالمعالی نصرالله منشی صاحب کلیله و دمنه حق تقدم و فضل تقدم دارد - ویژگی‌های سبکی و افعال و واژگان کهن را که نشانه زنده و پویا بودن نثر کتاب است، کاویده است. این مقتل که کهن‌ترین مقتل شناخته‌شده زبان فارسی است، گنجینه‌ای از ظرفیت‌های مختلف ادبی (نوشتاری و شعر) است که می‌تواند راهگشای اندیشه شیعی در قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری باشد.

کتابنامه

- افسری کرمانی، عبدالرضا. (۱۳۷۱). نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران. تهران: اطلاعات.
- الماسی، مهدی. (۱۳۷۹). در عزایت آسمان نیلی قباست. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین. (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری. تهران: میراث مکتوب.
- آذر، لطفعلی بیگ. (۱۳۳۷). آتشکده آذر. جلد اول. مقدمه و تعلیقات دکتر سید جعفر شهیدی. تهران: چاپ افست محمدعلی علمی.
- برزگر، محسن. (۱۳۸۵). مقتل امام حسین (ع). قم: بوکتاب.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۸). سبک‌شناسی. ج ۳. تهران: زوار.
- تهرانی، شاپور. (۱۳۸۲). دیوان. به تصحیح یحیی کاردگر. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۷). میراث اسلامی ایران. دفتر نهم. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی. (۱۳۷۹). دیوان به اهتمام جهانگیر منصور. تهران: گل‌آرا.
- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران. ج ۱. تهران: طلایه.
- رازی، ابوالمفاخر. نسخه خطی ۴۹۲۰. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- رازی، امین احمد. (۱۳۷۸). تذکره هفت‌قلیم. به کوشش سید محمدرضا طاهری. ج ۲. تهران: سروش.
- رازی، منتجب‌الدین. (۱۴۰۶ ه.ق). فهرست اسما علما شیعه و مصنفیهم. بیروت: دارالاضواء.
- رستاخیز، سیدعباس. (۱۳۸۲). منتخب الاشعار فی مناقب‌الابرار. ج ۱. تهران: نشر محمد ابراهیم شریعتی.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۵). کسایی مروزی زندگی‌اندیشه و شعر او. تهران: علمی.
- سبزواری، علی بن محمد بن علی. (۱۳۷۵). ذخیره‌الآخره. به کوشش رسول جعفریان. قم: انصاریان.
- سمرقندی، دولت‌شاه. (۱۳۸۲). تذکره الشعرا. به اهتمام ادوارد براون. تهران: اساطیر.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۱). نقد و بررسی ادبیات دفاع مقدس. تهران: پالیزبان.
- شریفی، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ ادبیات فارسی. تهران: فرهنگ نو.
- شوشتری، قاضی نوراله. (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین. تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه.
- شیخ بهایی، محمدبن حسین. (۱۰۸۲ ق). نسخه خطی الاثنی عشریه کتابخانه ملی.
- صدیق، حسن خان. (۱۲۹۵). صبح گلشن. مطبع شاه جهان.
- صفاء، ذبیح‌الله. (۱۳۷۹). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۲. تهران: فردوس.

- ضیایی، سید عبدالحمید. (۱۳۸۱). *نگرش انتقادی تاریخی به ادبیات عاشورا*. تهران: نشر نقد فرهنگ.
- فرحزاد، محمد. (۱۳۹۹). *نامه آستان قدس*. ج ۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- قزوینی، عبدالجلیل. (۱۳۹۱). *النقض*. به تصحیح میر جلال‌الدین محدث ارموی به کوشش محمدحسین درایی. تهران: دارالحديث.
- کازرونی، شیخ ابوالقاسم. (۱۳۴۰). *مرقوم پنجم سلم السموات*. به اهتمام دکتر یحیی قریب. تهران: چاپخانه محمدعلی علمی.
- کاشفی، حسین. (۱۳۹۰). *روضه‌الشهدا*. به تصحیح دکتر حسن ذوالفقاری. تهران: نشر معین.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۶). *شرح منظومه ظهر*. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- گازرگاهی، امیرکمال‌الدین حسین. (۱۳۷۶). *مجالس العشاق*. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: زرین.
- لقایی بخارایی محمد عارف. (۹۹۶ ه.ق) *مجمع الفضلا*. ۶۵۴۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- نفیسی، سعید. (۱۳۶۳). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*. تهران: نشر فروغی.
- واله داغستانی، علی قلی. (۱۳۸۴). *ریاض الشعرا*. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.
- هاشمی‌لندیوی، شیخ احمدعلی خان. (۱۹۶۸). *مخزن الغرائب*. ج ۱. به کوشش محمدباقر لاهور.
- صدرایی خویی، علی. (۱۳۹۴). «سفینه روغا سفینه‌ای شیعی از قرن هشتم». *میراث شهاب*. ش ۸۱، صص ۳ - ۴۲.